

MORFEM LUG‘ATLAR KLASSIFIKATSIYASI VA TABIATI

Boysariyeva Saodat

Termiz davlat universiteti o‘qituvchisi.

Annatsiya: Maqolada so‘zlarning morfo-sintaktik, morfo-fonomik, morfo-orfepik morfo-orfografik tabiatini o‘zida mujassam etishi bilan boshqa lug‘atlardan farq qiluvchi lug‘at turi—morfem lug‘atlarning o‘ziga xos xarakter xususiyatini haqida so‘z boradi. Shuningdek, morfem lug‘atlar leksikografik xususiyatiga doir tadqiqotlar tahlilga tortilgan.

Kalit so‘zlar: Morfemika, morfema, o‘zak morfema, affiks, morfem lug‘at, so‘z yasaliş uyasi, morfem analiz.

Annotation: The article talks about the unique feature of morpheme dictionaries, a type of dictionary that differs from other dictionaries by incorporating morpho-syntactic, morpho-phonemic, morpho-orfepic and morpho-orthographic features of words. will go. Also, studies on lexicographic features of morpheme dictionaries are analyzed.

Keywords: Morphemics, morpheme, stem morpheme, affix, morpheme dictionary, word formation nest, morpheme analysis.

Аннотация: В статье говорится о специфической характеристике морфемных словарей - типа словаря, который отличается от других словарей воплощением морфосинтаксической, морфонематической, морфо-орфепической и морфо-орфографической природы слов. Также анализируются исследования лексикографических особенностей морфемных словарей.

Ключевые слова: Морфемика, морфема, основа морфемы, аффикс, морфемный словарь, словообразовательное гнездо, морфемный анализ.

Lug‘atshunoslik va morfemika tilning mustaqil sohalari hisoblanadi. Filologik xarakter kasb etgan lug‘atlarning metama’lumotlari tilning qaysi aspektiga doir ma’lumotni taqdim etishini hisobga olgan holda o‘sha sohaning tabiatidan kelib chiqib yaratiladi. Ya’ni sinonim lug‘atlar ma’nodoshlik qatori va ular orasidagi ma’noviy farqlanish va uslubiy xoslanishlarni ochib berishi bilan xarakterlansa, omonimlar lug‘atida shakldosh so‘zlarning ma’noviy, grammatik tafovutlarini ochib berishi bilan ajralib turadi. Xuddi shuning kabi jahon va o‘zbek lug‘atchiligi morfem lug‘at yaratish tajribalariga ega. So‘zning morfem tarkibi haqida ma’lumot beruvchi lug‘atlarning o‘ziga xos tabiati, leksikografik xususiyatlari mavjud.

Til vakilida morfem ma’lumotlar, tilning morfemik modellariga ega ekanlik meta-kognitiv jarayon hisoblanadi. Tilga doir bilimlarni sun’iy intellektga moslash o‘zbek tili kompyuter lingvistikasi oldida turgan muhim masalalardan biri hisoblanadi. Morfem bilimlarni lug‘atlashtirish masalasi shuning uchun ham dolzarb. Morfem tahlil so‘zning lug‘aviy ma’nolari va grammatik kategoriyalari haqida ma’lumot beradi. Lug‘atshunoslar morfem lug‘atlar so‘zlarning morfo-sintaktik, morfo-fonomik, morfo-orfepik morfo-orfografik tabiatini o‘zida mujassam etishi bilan boshqa lug‘atlardan farq qilishini e’tirof etishadi [Abdurakhmonova, N.2022].

Morfemika bo‘limida so‘z yasaliş, o‘zak va affikslarining o‘ziga xos xususiyatlari, tasnifi, vazifalari, joylashish tartibi, bir-birlariga munosabatlari tadqiq etiladi. Morfema til sistemasida tovushdan keyin turuvchi birlik bo‘lib, so‘zning eng kichik ma’noli qismidir. Morfema tushunchasi hamma vaqt tilning bir semantik-morfologik birligini uning ikkinchi bir semantik-

morfologik birligi bilan nisbatlanganda mavjud bo'ladi. Masalan, gulchi so'zi ikki ma'noli qismdan iborat bo'lib, ular *gul va -chi* qismlaridir. Uning birinchi qismi alohida olinganda so'zdir. Biroq bu so'zga *-chi* qo'shimchasi qo'shilar va undan yangi so'z hosil qilar ekan (gulchi), birinchi qism ikkinchi qismga nisbatan alohida emas, so'zning qismi deb baholanadi. Shunga ko'ra *-chi* elementi ham so'zning qismi sifatida olinadi va u oldingi qismga nisbatan baholanadi – biri ikkinchisiga nisbatan alohida morfema hisoblanadi: *o'zak morfema; affiks morfema*. Morfemikaga shu nuqtayi nazardan yondashiladigan bo'lsa, u morfemalar (so'zning ma'noli qismlari) haqidagi ta'limotdir. Morfemaning aynan sematik-morfologik tabiati mashinani o'qitirish (machine learning) uchun muhim hisoblanadi. So'zlarning morfem tahlili, odatda, tahlil qilinayotgan so'zdagi bo'linuvchi har bir qismning o'zbek tilidagi boshqa so'zlarda uchraydigan tilda tayyor holda mavjud bo'lgan xuddi shunday elementlar (qismlar) bilan qiyoslanishi orqali amalga oshirilishi lozim. O'zak tushunchasi morfemalarga ajraluvchi so'zlardagi morfemalarning xarakteriga ko'ra belgilanadi. So'zlarda nechta morfema bo'lishidan qat'i nazar ularning mustaqil holda leksik ma'no ifodalay olishi yoki ifodalay olmasligi bir-biriga zid qo'yiladi. So'zdagi ma'lum bir morfema mustaqil holda leksik ma'no ifodalaydi, boshqa morfemalar ana shu xususiyatga ega emas. Ana shu zidlik o'zak morfema (o'zak) va affiks morfema tushunchalarining vujudga kelishi uchun asos bo'ladi:

- a) semantik jihatdan ular bir-biriga zid bo'ladi;
- b) grammatik jihatdan affiks morfemalar odatda (turkiy tillarda, jumladan o'zbek tilida ham) o'zakdan keyin joylashadi, unga tobe bo'ladi.

Demak, o'zak morfema va affiks tushunchalari faqat morfem analiz — so'zlarni morfemalarga ajratish jarayoni uchungina xosdir. Bunda affiks morfemalarning turlari, boshqa xususiyatlari hisobga olinmaydi. Affiks morfemaning qanday bo'lishi (so'z yasovchi yoki forma yasovchi ekanligi) ahamiyatsizdir. Bu o'rinda ahamiyat kasb etadigan narsa u yoki bu so'zning ma'noli qismlardan iborat ekanligi, o'sha ma'noli qismlarni to'g'ri belgilash, turlarini to'g'ri baholash bilan cheklanadi.

Lug'atning asosiy maqsadi ma'lumot saqlash bo'lganidek, so'zlarning morfem xarakterini aks ettiruvchi lug'atlarga ehtiyoj mavjud. Odatda muayyan turdagi lug'atlar quyidagilardan iborat bo'lishi mumkin: 1) bosh so'z qismi; 2) metamatn qismi; 3) illyustratsiya [Abdurakhmonova, N.2022].

Morfem lug'atlarda illyustratsiya, tavsif va izohlar bo'lmaydi. Har bir lug'atning o'ziga xos strukturasi mavjud. Foydalanish shartlarida lug'atdan foydalanish yo'riqnomasi keltiriladi. So'z yasalish lug'atlari derivatsion uya munosabatiga asoslanib tuzilgan bo'ladi.

Rus leksikografiyasida morfem lug'atlarning turli tipik ko'rinishlari mavjud: morfemalarning sintagmatik lug'ati, morfemalarning izohli lug'ati, morfemalarning chastotali lug'ati, rus tili so'z yasalish lug'ati, rus tilining derivativ-semantik lug'ati kabi namunalari uchratishimiz mumkin. A.N.Tixinov so'z yasalish lug'atlarini tuzish tamoyillari hamda so'z yasalish uyalarining nazariy asoslarini ishlab chiqishda katta hissa qo'shgan. Olim tomonidan yaratilgan quyidagi lug'atlar rus tili morfem lug'atlari ichida o'z o'rniga ega [Тихонов, 2007; 700].

1. Katta so'z yasalish lug'ati (Большой словообразовательный словарь) (1990)
2. Morfem-imlolog'ati (Морфемно-орфографический словарь) (2002)
3. Rustilining yangi so'z tarkibi lug'ati (Новый словообразовательный словарь русского языка) (2014)

A.Kuznetsova, T.Efrimovalarning “Словарь морфем русского языка” so‘z yasovchi lug‘atdagi maqolalar izohli, etimologik va boshqa turdagi lug‘atlardagi maqolalardan farq qiladi. So‘zni tarkibiga ko‘ra tahlil qilish lingvistik tahlil turlaridan biri bo‘lib, uning maqsadi so‘zning tarkibi yoki tuzilishini aniqlashdan iborat. Lug‘at rus tilining 3000 dan ortiq keng tarqalgan so‘zlarini o‘z ichiga oladi, so‘zlar chastotali lug‘atlarga muvofiq tanlanganini guvohi bo‘lishimiz mumkin. Lug‘at maqolasini berishda quyidagi to‘rt jihat hisobga olingan [Кузнецова, Ефремова, 1986;1136]:

1. So‘z urg‘usi (aksentologik jihati);
2. So‘z yasalishi (hosilaviy jihati);
3. So‘z tarkibi (barcha morfemalar);
4. Orfoepik-orfografik jihati.

Morfologik-aksentologik komponent har qanday so‘zning to‘liq paradigmasini (barcha mumkin bo‘lgan so‘z shakllarini) yaratadi, har bir so‘z shakliga urg‘u qo‘yiladi, asosiy morfologik xususiyatlar keltiriladi hamda fleksiya xususiyatlari sharh bilan birga beriladi. Shuningdek, so‘z shakllarining maqbul variantlari taklif qilinadi.

Rus derivativ leksikografiyasi boy tarixga ega. Tilning morfemik sathini lug‘atlashtirish bo‘yicha E.Zaykova, N.Golyev, Doronina monografik planda bajarilgan ishlarni hamda A.Tixinov, A.Potixa, A.Kuznetsva, T.Efromova kabi mualliflar tomonidan nashr etilgan bir qancha lug‘atlarni ko‘rishimiz mumkin.

V.D.Tolmacheva, S.I.Kokorina muallifligidagi “Учебный словарь глагольных форм русского языка” deb nomlangan kitobda 5 mingga yaqin rus tilidagi fe‘llar shakllari ma‘lum bir model asosida alifbo tartibida shakllantirilgan [Толмачева, Кокорина.,1988; 333]

Rus tiliga doir lug‘atlarda morfem tahlilning berilishi orfografiyaga oid ko‘nikmalarni ham shakllantirishda muhim hisoblanadi. Shuning uchun ham rus tilida shu vaqtga qadar 59 ta morfem hamda derivativ lug‘atlar nashr etilgan. Shular orasida eng mashhurlari A.Kuznestva va T.Efrimovalarning “Словарь морфем русского языка” lug‘atidir. O‘zida 52 000 so‘zni jamlagan lug‘atda morfemik tahlil tamoyillari hamda lug‘at tuzish qonun-qoidalari keltirib o‘tilgan [Кузнецова, Ефремова, 1986;1136]. Lug‘atda quyidagicha morfem tahlilni ko‘rish mumkin:

АВТОР

a'втор

а'втор-*ств*-о

а'втор-*ск*(нй)

а'вторск-*ие, суц.*

со-а'втор

соа'втор-*ств*-о

соа'втор-*ск*-нй

автор-*изова*'-ть

авториз-*а'циј* (*й*) -а,1 [авторизация]

авторизо'ва-*нн*-ый, прич. -прил.

автор-*изи'рова*-ть

авторизи'ровать-*ся*

авториз-*а'циј* (*й*) -а,2

авторизи'рова-*нн*-ый, прич. -прил.

A.Shirshovning “Rus tilining so‘z yasalish izohli lug‘ati”da rus tilidagi 37 mingga yaqin so‘z kiritilgan. Ushbu so‘zlardan 2 mingdan ortiq so‘z yasalish uyalarini shakllantirilgan [Ширшов, 2004; 1024] . Rus tilidagi so‘z tarkibi lug‘atlarida alifbo tartibi urfdan qolganligining deyarli barchasi uyalashtirish tamoyiliga asoslanganini guvohi bo‘lishimiz mumkin. So‘zlarning o‘z

tarkibiy morfemalariga bo‘linishini, so‘zning so‘z yasaliş tarkibini, shuningdek, berilgan morfema – ildiz yoki affiks bilan so‘zlar to‘plamini (so‘z yasaliş uyasini) ko‘rsatuvchi lug‘atlar hosila lug‘atlardir. So‘z yasovchi lug‘atlardagi so‘zlar morfemalarga bo‘linib, urg‘u bilan beriladi. Shunday qilib mavjud morfem lug‘atlarni tahlil qilib bunday turdagi lug‘atlarning asosiy to‘rt turi mavjudligi ta’kidlamog‘chimiz:

1. *O‘zak lug‘atlar* (bunday lug‘atlarning birliklari o‘zak morfemalardir; so‘zlar alifbo tartibida turkum so‘zlarning so‘z yasaliş munosabatlari ko‘rsatilmagan holda keltirilgan);
2. *So‘zlarning morfem jihatdan segmentatsiyalangan lug‘atlar* (bunday lug‘atlarning vazifasi nafaqat har bir so‘zning morfemik tarkibini ko‘rsatish, balki uning so‘z yasaliş tarkibini ham ochib berishdir);
3. *Affiks morfemalarining izohli lug‘atlari* (bunday lug‘atlarda affikslarning ma’nosi, amal qilish xususiyatlari ochib beriladi);
4. *Chastotali so‘z yasovchi lug‘atlar* (morfemalar kamayish chastotasiga ko‘ra tartibga solinadi).

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. А.Н. Тихонов Морфемно-орфографический словарь русского языка: около 100 000 слов /. – М. [АСТ]: Астрель, 2007. - 700 с.
2. Кузнецова А.И., Ефремова Т.Ф. Словарь морфем русского языка: Ок. 52000 слов. - М.: Рус. яз., 1986.- 1136 с. (5000 морфем (корней, префиксов, суффиксов))
3. Зайкова Е.С. Русская деривационная лексикография: история, теория, практика: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Екатеринбург, 2008. – 23 с.
4. Abdurakhmonova, N. Z., Ismailov, A. S., & Mengliev, D. (2022, November). Developing NLP Tool for Linguistic Analysis of Turkic Languages. In *2022 IEEE International Multi-Conference on Engineering, Computer and Information Sciences (SIBIRCON)* (pp. 1790-1793). IEEE.
5. Abdurakhmonova, N., Alisher, I., & Toirova, G. (2022, September). Applying Web Crawler Technologies for Compiling Parallel Corpora as one Stage of Natural Language Processing. In *2022 7th International Conference on Computer Science and Engineering (UBMK)* (pp. 73-75). IEEE.
6. Abdurakhmonova, N., Alisher, I., & Toirova, G. (2022, September). Applying Web Crawler Technologies for Compiling Parallel Corpora as one Stage of Natural Language Processing. In *2022 7th International Conference on Computer Science and Engineering (UBMK)* (pp. 73-75). IEEE.
7. Голев Н.Д., Доронина Н.И. Деривационно-ассоциативный словарь русского языка // Проблемы коммуникации и номинации в концепции общегуманитарного знания: сб. науч. тр. в честь профессора Л.А. Шкатовой. – Челябинск, 1999. – С. 276–282
8. Потиха З.А. Школьный словообразовательный словарь / 1964
9. Кузнецова А.И., Ефремова Т.Ф. Словарь морфем русского языка: Ок. 52000 слов. - М.: Рус. яз., 1986.- 1136 с.
10. Ефремова Т.Ф. Толковый словарь словообразовательных единиц русского языка. - М.: Русский язык, 1996.
11. Толмачева В. Д., Кокорина С. И. Учебный словарь глагольных форм русского языка. - 1988 — 333 с.